

Sadržaj

Pristupne ideje i objašnjenja	11
ODREĐENJA POJMA I FUNKCIJE VREDNOSTI DATA U KONTEKSTU DRUŠTVENE STVARNOSTI	27
VREDNOSTI KOJIMA TEŽIMO PREDALEKO SU OD VREDNOSTI KOJE ŽIVIMO	43
Pogubni učinci opšte krize društvenih vrednosti	44
Vrednosti koje blokiraju motivaciju u svetu rada	71
Usmerenost na formu umesto na kvalitet rada u službama lokalne uprave	82
Da li je ovde i danas tačnije reći 'kakvi rukovodioci takvi saradnici' ili, obratno, 'kakvi saradnici takvi rukovodioci'?	88
Zastarela škola socijalizuje zastarele vrednosti	109
Samo kohezivna porodica može zaštititi decu od uticaja loših društvenih vrednosti	135
KORENI DANAŠNJIH DRUŠTVENIH VREDNOSTI	155
Tragovi vrednosti iz doba samoupravnog socijalizma	166
NACIONALNA OSEĆANJA KAO RUHO MIRA I RATA	197
Psihologija međunacionalnih odnosa u svetlu rezultata istraživanja	204
Empirijska istraživanja do rata	205
Istraživanja nakon rata	220
Nacionalna pripadnost i nacionalna vezanost kao izvori diskriminacije. . . .	228
Najvažnije dimenzije psihologije međunacionalnog života ostaju van domašaja naučnog proučavanja	254
Van dometa istraživanja ostaju i socijalnopsihološki uslovi koji pogoduju ojačavanju konfliktnih nacionalnih identiteta	289

PSIHOPATOLOGIJA POLITIKA KOJE DOVODE DO STRADANJA NA BALKANU	301
Politike jugoslovenskih naroda pod stoletnim diktatom Zapada	303
Socijalnopsihološki mehanizmi preko kojih režimi nekadašnjih kolonijalnih sila utiču na balkanske narode	331
Zašto je stvorena crna legenda o Srbima?	342
<i>Komparativni pogled na psihologiju ponašanja zapadnog i balkanskog čoveka u krizi izazvanoj pandemijom virusa korona</i>	358
Konfliktne nacionalne psihologije u regionu	363
Konflikti između Srba i Hrvata od pamtiveka oživljavaju psihologije balkanskih stradanja	400
Psihološke dimenzije unutrašnjih politika koje predstavljaju povoljno tlo za destruktivno delovanje spoljnih politika	414
Svest koja situira političarenje i neproduktivnu kulturu društvenog ponašanja	416
Psihologije današnjih nacionalnih politika zasnovane su na socijalnopsihološkim mehanizmima delovanja SKJ	427
Plemenski sklop ličnosti političkih lidera: svetski poseban a karakterističan svim ovdašnjim narodima	441
LICE I NALIČJE PSIHOLOGIJE TRETMANA IZBEGLICA	463
PSIHOLOGIJA RAZVOJA LJUDSKIH RESURSA POD DIKTATOM PSIHOLOGIJE POLITIKE	511
Valjane vrednosti u svetu rada kao temelj izgradnje sistema vrednosti u društvu	512
Izazovi proučavanja i upravljanja profesionalnim razvojem kadrova	513
Ljudska priroda i profesionalni razvoj	525
Uticaj društvenih i organizacionih uslova	535
Dosadašnja praksa profesionalnog razvoja zaposlenih više je prepreka nego podsticaj tranziciji	541
Lični faktori profesionalnog razvoja	560
Vladajući stavovi kao prepreka valjanom razvoju kadrova	561
Šta o značaju stavova govore rezultati empirijskih istraživanja?	567
Sugestije za praksu	585
Motivacija i profesionalni razvoj	595
Rezultati istraživanja o značaju motivacije	607

Sugestije za praksu	616
Ličnost i profesionalni razvoj	628
Rezultati referentnih empirijskih istraživanja	637
Sugestije za praksu	660
Pristup produktivnom proučavanju prakse profesionalnog razvoja.....	675
KAKO MENJATI OBLIKE SVESTI KOJI BLOKIRAJU DRUŠTVENI RAZVOJ	683
Opšta otvorenost za promene naspram sklonosti promenama unutar aktuelne društvene prakse	686
Istraživački nalazi o značaju opšte otvorenosti za promene.....	690
Nazadni iliti društveno neproduktivni oblici svesti kao prepreka promenama	698
Nekritička podložnost autoritetu lidera suspenduje podršku zahtevima sistema.....	702
Blokiranje stvaralaštva kadrova koji ne trpe stil ponašanja autokratskih lidera.....	719
Vladavina psihologije skorojevića	730
Sklonost samoobmanjivanju	738
Nekritičko preferiranje stranih ideja i iskustava	748
Sistem i svest o sistemu kao instrumentu promena	765
Socijalizacija dobrih vrednosti u školi najsigurniji je put valjanih promena u društvu	789
Primeri socijalizacije valjanih pogleda na promene u školskoj praksi.....	815
Istraživanja u službi promena	821
<i>Hipotetski konstrukt predmeta proučavanja na primeru konfliktnih odnosa između Srba i Hrvata</i>	<i>825</i>
Istraživačke pretpostavke	834
Hrvati su snažnije i integrisanije nacionalno isključivi nego Srbi	836
Dva naroda drastično različito objašnjavaju uzroke međusobnih konflikata	843
Srbi i Hrvati se najmanje razlikuju u pogledu funkcija psihologije nacionalne isključivosti.....	860
Umesto zaključnih pretpostavki	869

KAKO OSIGURATI BESKONFLIKTAN SUŽIVOT BALKANSKIH NARODA	875
Sugestije Srbima: kako da predupređuju delovanje crta nacionalnog karaktera zbog kojih trpe stradanja.	914
Promenimo uvrežene socijalne percepcije koje nas uvode u konflikte sa svetom!	921
<i>Konfliktna dešavanja u Ukrajini podržavaju iznesene sugestije Srbima u domenu promena socijalnih percepcija.</i>	929
Manimo se stila liderstva koji frustrira balkanske nrode!	938
Počnimo se lečiti od potrebe da se delimo!	943
 Primarna literatura	 967
Prof. dr Ratko Dunderović – Biografija.	979

KORENI DANAŠNJIH DRUŠTVENIH VREDNOSTI

Ako stoji antička pouka da je istorija učiteljica života („Historia est magistra vitae”), narodi na ovim prostorima imaju učiteljicu kakvu svet nije video: ostaje im da za svoje dobro nepristrasno pogledaju na kakve međusobne kontakte ih upućuje.

Kao jugoslovenski narodi svi, bez izuzetka, imamo dugu i raznovrsnu prošlost: živeli smo u slobodi i ropstvu, u miru i ratu, zajedno i odvojeno, jedni drugima smo bili čas braća čas ljuti neprijatelji – živeli smo i živ ćemo na granici suprotstavljenih sila, trpećemo bes jednih kad se okrenemo drugima – međusobno smo opterećeni kompleksima superiornosti ili inferiornosti, neretko smo više usmereni na loše umesto na dobre karakteristike drugih i drugačijih – što se svet više menja u pogledu kriterijuma podela i saradnje, sve manje smo postojani u svojim međusobnim odnosima, sve više se međusobno iscrpljujemo u utakmici prilagođavanja interesima tog sveta – i kad dosegneмо sreću, zbog nesretne strukture sličnih i različitih osobina lako je pokvarimo – samoubilački istrajavamo u memorijama ko je i kada razvojno bio u usponu, a ko i kada 'na kolenima', ko kome i šta kroz istoriju duguje – nije urodilo plodom to što su pre sto godina umni ljudi zagovarali da smo jedan narod i što smo izabrali da živimo u jednoj državi, u ovako podeljenom svetu još teže će dati dobar rezultat eventualna realizacija pogleda današnjih nacionalnih lidera da se na ovom delu Balkana treba povezati kroz posebne unije kako bismo efikasnije delili vrednosti nove zajednice, znači vrednosti EU – ovdašnji narodi neće imati dobre socijalne kontakte sve dok tim kontaktima (saradnjom i konfliktima) dominantno upravljaju spoljni centri moći, tj. dok ih ti centri razdvajaju ili spajaju po meri svojih potreba, znači ne toliko radi ovdašnjih naroda koliko radi sebe samih.

Teško je negde drugde u svetu na tako malom prostoru naći toliko posebnih kultura, tradicija i nacionalnih karaktera, tri svetske religije, toliko poklapanja religijskog i nacionalnog, takvo poprište vekovnih konflikata svetskih politika. Brojni faktori su odgovorni za prirodu i uticaj vrednosti kakve danas egzistiraju na prostoru bivše Jugoslavije, a među najvažnijima su:

- geopolitički prostor na kome se sudaraju interesi centara svetske političke, vojne, ekonomske, kulturne i verske moći,
- slično poreklo i slične fundamentalne/nasledne karakteristike kod bivših jugoslovenskih naroda,
- razlike među istorijama dešavanja¹ i iskustveno nastalim nacionalnim karakterima,
- razlike u pogledu izbora svetskih sila s kojima neguju dobre socijalne kontakte.

Ovde je na prvom mestu značajno to da su raniji oblici svesti utkani u svest ko smo danas i kako se ponašamo. U ovom prikrajku sveta, u prelomnim situacijama skloni smo ili da odbacujemo prošlost pa iznova krećemo u razvijanje nove svesti i novih obrazaca ponašanja ili da se vraćamo oblicima svesti i ponašanja koji su nas karakterisali u prošlosti. Gledano razvojno, oba modela društvenog ponašanja su podjednako neproaktivna. Veoma je štetno odbacivati vrednosti iz prethodnog perioda pa o njima mladoj generaciji govoriti samo loše, kao što smo činili npr. nakon Drugog svetskog rata u slučaju vrednosti u doba Kraljevine Jugoslavije ili, još pogubnije, kao što to danas činimo kad odbacujemo sve što smo smatrali vrednim dok smo živeli u samoupravnom socijalizmu. Jednako je razvojno neproaktivno vraćati se vrednostima iz prošlosti pa na njima temeljiti stvaranje pogleda kod mlade generacije, kao što smo se tokom i nakon polugrađanskog rata 1990-ih vraćali vrednostima od pre sto ili više godina. Očito je da izostaje treći, jedino poželjan, pogled na prošlost: *ranije proživljeno treba staviti pod lupu realnog vrednovanja i izvući pouke kojim putem valja ići dalje*. U tom kontekstu treba sagledavati poruke koje nudi sadržaj ovog segmenta studije.

Imao sam polazišnu dilemu dokle da idem u prošlost ako hoću koliko-toliko valjano da ukažem na korene psihologije o kojoj sam u prethodnom delu studije govorio, bliže, otkud takve vrednosti u porodici, školi i na poslu, zašto tako razmišljamo jedni o drugima, otkuda da se toliko razlikujemo u pogledima na spoljne politike. Ono što sam proučavao i što nalazim u sekundarnoj građi nije ni približno dovoljno da potpunije odgovorim na pitanje: kad i kako su kroz istoriju socijalizovane današnje vrednosti, na prvom mestu lične i društvene psi-

¹ U socijalnoj psihologiji se sve više ponašanje pojedinca, grupe i naroda objašnjava sadržajem proživljenih događaja. Kao bivši jugoslovenski narodi nemamo ista iskustva sa tuđinskom vlašću. Dok smo bili zajedno, nisu nas pratili isti nacionalni sindromi. U kriznim uslovima, u ratu i poratnim konfliktima, ispoljili smo različite stilove ponašanja. U današnjim posebnim državama svaki narod se trudi da bude drugačiji od svakog drugog.

hološke dimenzije koje nas kao narode na prostoru između velikih sila većito vode u sukobe i sputavaju da uspostavimo racionalne međusobne odnose? Ipak ne odustajem od namere da bar na nivou *hipotetskog konstrukta* ukažem na značaj prenosa oblika svesti iz prošlosti, sa odlukom da skrenem pažnju na oblike svesti koji su egzistirali u vreme Osmanskog carstva do oblika svesti koji su egzistirali u doba socijalizma.

Vrednosti nastale u doba samoupravnog socijalizmu (u FNRJ, od 1945. do 1963, i u SFRJ, od 1963. do 1992), nema dvojbe, vrše značajan uticaj na vrednosti koje vladaju danas. Na tadašnje vrednosti uticale su vladajuće vrednosti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i, kasnije, u Kraljevini Jugoslaviji (1918–1941). Na svest i društvene obrasce ponašanja naroda u Jugoslaviji uticalo je dosta toga što im je bilo karakteristično pre ulaska u zajedničku državu. Drugim rečima, socijalizovane karakteristike ovdašnjih naroda u svim ovim periodima uveliko su rezultat i uticaja Austrougarske monarhije i uticaja Osmanskog carstva. Razume se, mogao bih ići i dalje pa se pitati o kakvoj se prirodi ukupnih naših socijalnih prilika i psiholoških karakteristika radilo pre no smo pali pod Turke, npr. šta je sa uticajima vrednosti iz perioda Vizantijskog carstva.

Pošto potičem iz Hercegovine i pošto sam nekoliko decenija sticao životno i radno iskustvo u Sarajevu kao stecištu tri najbrojnija naroda, najbliže mi je na primeru Bosne i Hercegovine ukazati na socijalnopsihološke mehanizme prenosa vrednosti iz dva najuticajnije razdoblja pre istorije zajedničkog života u Jugoslaviji: 1. period Turskog carstva i 2. period Austrougarske monarhije. To što ću skrenuti pažnju na slučaj revitalizacije nekadašnje socijalne psihologije u BiH, ne znači ni da posmatrane ranije vrednosti nisu imale veću ili manju refleksiju i u drugim bivšim jugoslovenskim sredinama, ni da ne govorim o istim socijalnopsihološkim mehanizmima prenosa tih vrednosti. Razume se, nisu iste tragove kao i u BiH ostavile ni Turska carevina ni Austrougarska monarhija. Pre njihovog dolaska imale su drugačije predistorije i društvena uređenja, u njima ove carevine nisu bile jednako ni vremenski ni prostorno prisutne, nisu jednako prihvatale ni islam ni kulturu Zapada.² Mada neretko za sve u čemu razvoj-

² U segmentima studije u kojima ću osvetljavati razlike među nacionalnim karakterima Srba i Hrvata temeljnije ću se baviti razlikama u pogledu uticaja ranijih na današnje obrasce društvenog ponašanja. To naročito kod primera uticaja evropske civilizacije na kulturu i socijalni karakter Hrvata. Poput uticaja Turske na Bošnjake, kroz zajednički život i stabilne socijalne kontakte srednjoevropski narodi ostavili su dubok trag u njihovoj kolektivnoj svesti, što je veoma bitan faktor prirode njihovih današnjih socijalnih kontakata i sa evropskim narodima i sa ostalim bivšim jugoslovenskim narodima. Priroda te svesti poseban je činilac njihovih kontakata sa Srbima: u ovom prikraju Evrope u odnosima

no zaostaju opravdanje uveliko nalaze u dugom ropstvu balkanskih naroda pod Turcima, evidentno je da danas u tim sredinama ne egzistiraju ni nacionalna struktura ni socijalna memorija dominantnih grupacija stanovništva koje bi kao u BiH mogle voditi sličnim oblicima vraćanja u prošlost pa samim tim i sličnim unutrašnjim međunacionalnim antagonizmima.

Šta na prostoru od nekoliko strana reći o tragovima Osmanske carevine koje zatičemo danas u svetu vrednosti na prostoru BiH: koje elemente društvene svesti i socijalnog ispoljavanja je ta okupaciona sila pet vekova zatirala kod bosanskohercegovačkih naroda; koje nove vrednosti i običaje je socijalizovala; koliko i u kom pravcu je došlo do pomaka tih vrednosti za stotinak godina nakon što je Bosna i Hercegovina prošla kroz iskustvo stare i nove jugoslovenske zajednice naroda i, pogotovo, nakon što posljednjih četvrt veka funkcioniše kao 'cela iz dva dela' pod snažnim monitoringom zapadnih centara moći? Za kraj sam ostavio najvažnije pitanje: *zašto vrednosti iz osmanskog perioda snažnije utiču na današnje međunacionalne kontakte u BiH nego što su to činile pre sto godina i dokle će to trajati?* Jednostavnim se čini odgovoriti na ova pitanja samo nekome ko ne zna o kakvoj se kompleksnosti i kakvim uzročno-posledičnim odnosima radilo u sferi ranijih socijalnih dešavanja³ te ko u BiH u ovoj epohi nije proučavao prirodu, izvore i efekte uticaja nacionalnih psihologija na ponašanje ljudi.

Još nam je sveža slika u socijalnoj memoriji kako su se izdvajali narodi i zemlje iz bivše Jugoslavije. Znamo kako su se jedni prema drugima odnosili i kakve su sve predrasude ispoljili neposredno pred rat, u toku ratu i ove dve i po decenije nakon rata. Sve to u nekoj meri ima veze sa dešavanjima u ranijim periodima. Lako je bilo uvideti da su dešavanja u BiH bila pod najsnažnijim uticajem iskustvenih aspekata psihologije iz turskog vremena. U tom dugom periodu stradanja i izrazito inferiornog položaja stanovništva koje nije prešlo na islam došlo je do velike socijalne distance i antagonizma prema stanovništvu koje je preko prihvatanja islama sebi obezbedilo značajne poreske, carinske, pravne, socijalnostatusne i druge povlastice. Niti je ljudima koji nisu prihvatili islam bilo lako podnositi uzvišenost i vrednosti rođaka koji su tolerisali pa i učestvovali u torturi

između ova dva naroda najviše se reflektuju opšte relacije između istočnih i zapadnih politika, između katoličanstva i pravoslavlja.

³ Na prvom mestu značajno je to kakvi su ratovi vođeni u BiH pre dolaska Osmanlija, kakvi su u to vreme bili uticaji Srbije i Hrvatske, zapadnih zemalja i Rusije. O socijalnopsihološkim mehanizmima revitalizacije svesti iz vremena kad je stanovništvo u BiH prelazilo na islam šire ću govoriti u poglavlju o psihologiji nacije, tamo gde ću se baviti međunacionalnim sukobima kao faktorom vraćanja vrednostima iz daleke prošlosti.

nad hrišćanima (globili, surovo kažnjavali, progonili, odvodili decu u Tursku...) niti je bilo lako ljudima koji su prešli na islam gledati sebe u očima rođaka koji su ih prezirali i izražavali ponos što nisu poturice.⁴ Ta vekovima utemeljavana psihologija, kao izrazito negativan vrednosni, emocionalni i akcioni odnos jednih prema drugima, samo je snažno potisnuta ali ne i sasvim nestala nakon odlaska Turaka.

Bio sam pažljiv posmatrač društvenih dešavanja u BiH kad je početkom sedamdesetih godina prošlog veka stvorena/priznata muslimanska nacija. Njenu agresivnu politiku naglog zauzimanja velikog broja uticajnih pozicija u BiH u to vreme sam tumačio više kao posledicu dugogodišnje frustracije što su Muslimani bili onemogućeni da pokažu svoj nacionalni identitet, bliže, što su se nacionalno morali izjašnjavati ili kao Srbi ili kao Hrvati ili kao neopredeljeni. Međutim, kad sam pred početak građanskog rata u Sarajevu uočio i brojne druge pokazatelje aspiracija muslimanskih političara da osvoje dominantan uticaj u BiH, tad sam tu nacionalnu psihologiju počeo posmatrati više kao oživljavanje vrednosti i superiornog uticaja iz davnih vremena.

Ono što sam video u psihologiji muslimanskih lidera pred rat, od težnji da je Bosna apriori njihova zemlja do otvorene nacionalne isključivosti prema Srbima i prikrivene distance prema Hrvatima, jasno je ukazivalo na usmerenost prema vrednostima iz osmanskog doba: obnovljena su stara nacionalna društva i pokrenuti davno ugašeni časopisi; građani su prekonoc masovno prestali koristiti srpsku varijantu jezika koju su do rata listom koristili; revolucionarne političke aktivnosti najstrastvenije je ispoljavala muslimanska omladina; nacionalne vođe držale su vatrene govore na trgovima gde je scenografija bila strogo ratnička. Rečju, ostvareno je čvrsto nacionalno jedinstvo u pogledima na poruke i ciljeva Izetbegovićeve *Islamske deklaracije*.

Sve skupa govori da nastanak i prirodu međunacionalnih bliskosti i udaljenosti u BiH tokom ovog rata nije uputno objašnjavati usko u svetlu dešavanja poslednjih sto godina, pogotovo ne samo u svetlu bliskosti ili udaljenosti do kojih je dolazilo tokom dva svetska rata. U mnogo čemu se reflektovala psihologija iz osmanskog doba. Ovde ću naznačiti tek nekoliko situacija koje tome svedoče:

⁴ Reč je o toliko dugom periodu prisustva i bilo bi nemoguće sa nekoliko rečenica valjano ukazati na psihologiju i stil delovanja osmanske vlasti u BiH: kakvu kulturu i običaje je utemeljavala, u kom smislu je držala do odnosa među religijama, koje elemente je forsirala u društvenom, političkom, privrednom, pravnom i obrazovnom sistemu. Setih se, Njegoš je u svojim delima zabeležio snagu prezira koju su u njegovo vreme imali Srbi prema poturicama. Ne čudi što ga, uz Andrića, pojedini bošnjački intelektualci šovinisti smatraju najvećim neprijateljem muslimanskog sveta.

- Za izbeglički život nisu se morali opredeliti Srbi koji su otvoreno ili prikriveno bili saglasni sa ideologijom Stranke demokratske akcije (SDA) koja je promovisala islamske vrednosti u Bosni. Porodice pojedinaca koji su se uključili u muslimanske vojne jedinice mogle su biti mirne: mogle su doći do prehrambenih namirnica, noću im niko nije upadao u stanove i odvodio ih u zatvore, žene i deca su se mogli izmestiti na teritoriju gde nema rata.
- Srpski intelektualci spremni na javnu osudu ratne strategije rukovodstva RS nagrađivani su važnim društvenim pozicijama. Na drugoj strani, oni koji nisu pokazali takvu spremnost tretirani su kao krajnje sumnjivi ako su izrazili želju da pređu na srpsku teritoriju. Ugledni muškarci Srbi koji nisu pristupili odbrambenom frontu (vojsci, civilnoj zaštiti, kulturnim patriotskim brigadama...) tretirani su kao neprijatelji BiH: na razne načine su uznemiravani, najčešće su odvođeni u zatvore. Pojedinaac je sebe doveo u opasnost ako nije mogao ili znao fingirati da prihvata kao kompliment ocenu komšije da je on dobar i pošten čovek a da su svi „oni tamo” (u RS) zli troprstaški agresori. Bilo je opasno neverbalno ili verbalno ispoljiti neki tradicionalni znak pravoslavnih Srba: pokazati tri prsta, tri puta se poljubiti s prijateljem, reći 'treća sreća', itd. Još najteže, Srbi koji su se svojski opredelili da se zajedno sa Bošnjacima odupru 'agresiji' RS bili su, baš kao u tursko doba, vrlo nezgodni prema Srbima koji takvo njihovo opredeljenje nisu odobravali.
- Poput franjevaca u tursko doba, Katolička crkva je u ovom ratu bila važan faktor prevencije stradanja hrvatskog stanovništva.
- Suprotno, neusklađeni srpski spoljni uticaji, npr. po modelu kad vođa na terenu kaže 'kreni' a vođa u centrali daljinski kaže 'stani', i ovog puta su imali pogubne posledice po srpski živalj na teritoriji koju nije kontrolisala vojska Republike Srpske.

U odnosu na tursku, austrougarska vlast bila je mnogo kraće prisutna u BiH (od 1878. do 1918). Ipak, nije ostavila drastično plići trag u svesti bosanskohercegovačkog stanovništva, pogotovo ne kod Srba i Hrvata. Na te prostore donela je ne samo novu kulturu, običaje i stil života već i brojne elemente svog društvenog, političkog, privrednog, pravnog i obrazovnog sistema. Sve prevashodno sa ciljem da pred svetskom javnošću opravda mandat dobijen na Berlinskom kongresu. U kontekstu ranije iznesenog pogleda da u svim oblastima kulture nije jednako važno držati do značaja starih u funkciji razvoja novih vrednosti, zanimljivo je skrenuti pažnju na pojavu da Austrougarska u BiH nije imala isti pristup razvo-

ju vrednosti u svim sferama društvenog života. Čini se najsvrsishodnijim uzeti primer razlike između strategije socijalizacije vrednosti u pravnom i strategije socijalizacije vrednosti u obrazovnom sistemu.

U slučaju prvog, prelaz sa osmansko-islamskog na austrougarski pravni sistem izvršen je postepeno i oprezno. Nove vlasti su odlučile da odmah ukinu propise koji su u suprotnosti sa građanskim slobodama, a ostale pravne regule ostavile su da menjaju tek nakon što prouče stvarne odnose u BiH. Drugim rečima, odlučile su se za kohabitaciju starog osmanskog i novog austrougarskog pravnog sistema. Paralelno sa utemeljavanjem modernog sistema višestepenog sudstva (kotarskog, okružnog i vrhovnog), zadržane su brojne pravne ustanove iz osmanskog pisanog i bosanskog običajnog prava, npr. pri Vrhovnom zemaljskom sudu stalno je egzistirao Vrhovni šerijatski sud. Stalno su važili i propisi šerijata, kojima su regulisani porodični, vakufski i verski odnosi muslimana i propisi bosanskog običajnog prava, kojima su regulisani naslednopravni i zemljišni odnosi. Jasno je da su u ovoj sferi ovako radili da bi sa što manje otpora ostvarili zacrtani uticaj, nije ih bolelo kad su po šerijatskim zakonima Bosanci enormno strogo kažnjavani.

Međutim, znajući koliko je obrazovanje dominantan činilac razvoja novih vrednosti, novih stavova, potreba i životnih orijentacija, austrougarska vlast je išla na dosta radikalnije promene u školstvu BiH. Mada joj je bilo poznato da je integracija u osmansko školstvo trajala gotovo četiri stoleća i mada je zatekla više od 500 mekteba i medresa (osnovnih i srednjih škola) i tek po 50-ak srpsko-pravoslavnih i rimokatoličkih škola koje su bile pod značajnim uticajem Beograda i Zagreba, ova vlast nije priznala mektebe kao državne škole. Nametnula je zapadnjački školski sistem: najveći broj škola su činile narodne, a pored njih je postojao i jedan broj konfesijskih škola za muslimansko stanovništvo. U rangu srednjih škola javljaju se gimnazije i realke, te učiteljske, tehničke i više devojačke škole.

Zanimljivo je da su se tokom dugog i strpljivog rada u BiH austrougarske vlasti snažno oslanjale na kulturne radnike iz redova domaćeg stanovništva: na Bošnjake, Srbe, Hrvate i Jevreje. Smatrale su da je najsigurnije ako svaka grupacija radi u svojoj nacionalnoj sredini. Deluje da se radi o modelu koji se danas ostvaruje širom bivšeg jugoslovenskog prostora: građani se najbolje osećaju kad ih prosvetuju kulturni radnici iz svog nacionalnog korpusa. Dok sam pohađao Učiteljsku školu u Mostaru i kasnije, dok sam radio u Sarajevu, neretko sam čuo komparacije s jasnim preferencijama vrednosti austrougarskog uticaja u kulturi i školstvu, pogotovo kad je reč o vrednosti gimnazija i učiteljskih škola.

Mnogo bi mi prostora trebalo da ukažem na učinke Austrougarske u drugim oblastima. Na primer, u oblasti privrede prostim okom je vidljivo u kom smislu se ponašala domaćinski gradeći gradske crkve, fabrike, ceste i železnice.

Prema šumama se odnosila neuporedivo bolje nego što su se protekle dve decenije prema njima odnosile ovdašnje vlasti. Ostavila je prepoznatljivu i kasnije nenadmašenu arhitekturu gradskih jezgara. Kad ne bih bio svestan činjenice da je sve radila u pravcu koji je odgovarao njenim političkim ciljevima i ekonomskim dobitima, lako bih prihvatio stav kako bi za BiH bilo bolje da je ostala u tom društvu nego ovako kad je, kao i druge članice stare i nove Jugoslavije, svakih nekoliko decenija menjala ideologije i razvojne vizije, uvek odbacujući vrednosti i načine društvenog funkcionisanja iz prethodnog perioda.

Preko naznačenog pristupa stvaranju novih vrednosnih orijentacija kod stanovništva u BiH hteo sam ukazati na dve bitne pojave koje ovih godina nedostaju u praksi zemalja na ovim prostorima: prva, Austrougarska je u prvi plan stavila izgradnju sistema odnosno institucija i, druga, najveću pažnju posvećivala je socijalizaciji vrednosti kod mlade generacije. Zapravo sam hteo skrenuti pažnju u kom smislu za ovdašnje narode i dan-danas može biti poučan ovakav odnos Austrougarske prema vrednostima koje je zatekla u zemlji koju je okupirala. Ostvarujući svoju viziju šta treba da postigne, vodila je računa o svim relevantnim faktorima svog postignuća: o primarnim društvenim i ekonomskim ciljevima zbog kojih je zaposela tu teritoriju, o karakteru političkih i državnopravnih okolnosti okupacije, o istorijskim i aktuelnim društvenim prilikama u BiH, o neizgrađenosti institucija, nacionalnoj strukturi stanovništva, o tradicionalnim i vladajućim vrednostima, i tako redom. Najvažnije, nije kretala u krupne promene a da nije proučila kako će biti prihvaćene, nije pokazivala nekontrolisanu agresivnost i žurbu a najvažnije, sistematski je nastojala da kod građana ostavi utisak da vodi računa i o njihovim interesima.

Ovako gledajući na uticaj vrednosti iz dosta daleke prošlosti, nameću se brojna pitanja na koja bi trebalo odgovoriti pre svega na osnovu istraživanja sa jasno definisanim aspektima vezanosti za ranije vrednosti. Pošto su bošnjački političari i intelektualci u kontekstu politike zapadnih zemalja da se Hrvatskoj obezbedi nezavisnost podstakli pokretanje rata i u BiH, i to prevashodno u funkciji ostvarivanja nacionalnih ciljeva *Islamske deklaracije*, aktuelne oblike svesti i obrasce društvenog ponašanja ima smisla sagledavati u svetlu revitalizovane psihologije iz vremena osmanske vladavine. U kontekstu te nove-stare psihologije (potreba, stavova, vrednosnih usmerenja...) treba tražiti odgovore na relevantna pitanja:

- Kakve su razlike u karakteru socijalne distance među narodima u BiH danas u odnosu na period dok su tekle pripreme i dok je rat vođen:
 - koje su materijalne, socijalne i psihološke potrebe/vrednosti ljudi zadovoljavali tada a koje žele zadovoljiti danas preko ispoljavanja jake veza-nosti za naciju,

- kakve su razlike u pogledu sadržaja/indikatora i intenziteta ispoljavanja bilo nacionalne isključivosti bilo naklonjenosti zajedničkom životu u BiH,
- u čemu se ogleda razlika u strukturi socijalnih i psiholoških izvora pre-naglašenog nacionalizma tad i sad,
- preko kojih mehanizama socijalnog ispoljavanja su građani čuvali svoj unutrašnji mir u ratu a preko kojih to čine danas,
- kuda je išla tada a kuda ide danas identifikacija jednog, drugog i trećeg naroda, da li su slabije ili snažnije povezani s matičnim odnosno bliskim narodima van BiH?
- Hoće li i u kom vidu će u doglednoj budućnosti funkcionisati u ratu revitalizovane osmanske vrednosti: dokle će egzistirati kolektivno verovanje da je Bosna prevashodno zemlja muslimana, da je ostavljena u amanet, poverena na čuvanje, Turskoj i ojačana kumstvom njenog predsednika s porodicom Izetbegovića i, verovatno najvažnije, u kom smislu će takva psihologija biti smetnja izgradnji boljih međunacionalnih odnosa u BiH?
- U kom smislu će na stanje stvari u BiH nastaviti da utiču Srbija i Hrvatska, hoće li i dalje svaki poremećaj u njihovim međusobnim odnosima i njihovo razilaženje u politikama prema velikim silama imati lošu refleksiju na odnose u BiH, strahuju li Bošnjaci od njihovog zbližavanja?
- Na šta ukazuje nova podela moći među svetskim silama, hoće li se zemlje sve više zatvarati u nacionalne okvire, da li su na pomolu multipolarni svet i neki novi elementi konfliktnosti u odnosima između islama i hrišćanstva, šta je u svemu tome optimistično a šta pesimistično za BiH?
- Nakon stradanja koja su se desila, ko u ovom času može sa zadovoljavajućom sigurnošću predvideti bilo šta osim da će još dugo u Bosni i Hercegovini biti izuzetno teško, ako ne i nemoguće, postići kvalitetan zajednički život?

Ono što ovih decenija isplivava na površinu tokova nacionalnih psihologija jasno upućuje da smo u vreme života u jednoj državi hteli znati samo to šta u školi a ne i šta u porodici učimo mlade o životu pod tuđinom. S druge strane, u školi smo ih učili svemu osim da je u tom životu bilo i dobrih stvari. Informisali smo ih o svim nedaćama koje su nam okupatori naneli, o svim našim izvojevanim bitkama te o našim ciljevima da izgradimo jedan mnogo bolji svet. Kad vidim gde smo u BiH danas, ne mogu da ne ukažem kako su Hrvati katolici i, pogotovo, Srbi pravoslavci u nekim bosanskohercegovačkim sredinama u vreme Turske imali bolji tretman nego što ga imaju ovih godina. Ekstreman primer je Mostar,

gde je sve vreme turske vladavine postojala srpska čaršija u strogom centru grada, tik do čuvenog Starog mosta. Danas ni traga od bilo čega sličnog. Znači, ni Turci nisu želeli da nas toliko međusobno udalje koliko smo to mi sami učinili u okrilju potreba 'naprednog' uticajnog Zapada. Kad se setim Njegoševe „poturica gori od turčina”, danas bih rekao: ovdašnjim narodima nisu opasnost zapadni režimi koliko su oni opasnost sami sebi ako se nekritički povinjavaju pretenzijama tih režima.

Ako je evidentan uticaj dešavanja iz dalje prošlosti, tada, nema sumnje, na aktuelnu društvenu psihologiju ovdašnjih naroda još snažniji uticaj imaju dešavanja iz bliže prošlosti. Mislim, najpre, na uticaj društvene prakse iz kratkog perioda između oslobađanja od turske i austrougarske vlasti, na jednoj strani, i stvaranja prve zajedničke države, na drugoj strani, potom, na još uticajnije događaje iz vremena Kraljevine Jugoslavije (1918–1941) i, najzad, mislim na sveukupnu društvenu praksu iz vremena samoupravnog socijalizma (između Drugog svetskog rata i polugrađanskog rata 1990-ih) koja, uveren sam, ima daleko najznačajniji uticaj na današnju društvenu praksu. Četiri su razloga koji su me opredelili da se prevashodno orijentišem na dešavanja u poslednjih stotinak godina, tj. na to koliko su i kako su ta dešavanja i rezultat i posledica psiholoških karakteristika i obrazaca društvenog ponašanja koje susrećemo kod bivših jugoslovenskih naroda:

1. reč je o dovoljno dugom periodu o kome, za razliku od ranijih perioda, postoji koliko-toliko valjana naučna građa i unutar koga sam dovoljno dugo bio posmatrač dešavanja,
2. ono što je bilo nedavno snažnije utiče na sadašnjost od onoga što je bilo davno,
3. iskusili smo zajednički život unutar dva vrlo različita društvena sistema kad nismo bili pod stranom okupacijom: u jednom, tipa monarhije a u drugom, tipa socijalističke federacije,
4. život u jednoj državi pružio je priliku da jedni o drugima puno saznamo.

Pošto u svim segmentima ove studije analizu zasnivam na istraživanjima i na ličnom neposrednom posmatranju, u slučaju dva prvo navedena perioda nemam šta valjano reći. Posebno je hendikep što ne mogu iole pouzdano govoriti o prirodi uticaja vrednosti iz perioda Kraljevine Jugoslavije.⁵ U vreme moje mla-

⁵ Stvaranje Jugoslavije je najveći društveni i kulturni projekat na balkanskim prostorima. Pod uticajem Engleske i Francuske stvorena je država Južnih Slovena na prostoru između Austrougarske i Turske carevine pre svega da bi se oslabio uticaj Nemačke.

dosti usmeravani smo isključivo prema 'novim' vrednostima. Nismo razmišljali da je reč o narodima čiji pripadnici uveliko imaju iste osobine (sposobnosti, crte ličnosti, nacionalne kulture i tradicije) kakve su imali i dok su bili u Kraljevini. Danas uviđam u kom smislu se društvena praksa iz tog vremena sistemski (po državnom uređenju, vlasničkoj strukturi i načinu političkog delovanja) kudikamo manje razlikuje od aktuelne društvene prakse nego što se razlikuje praksa samoupravnog socijalizma od onoga što zatičemo danas. Mogao sam samo poželeti lično iskustvo i istraživanja koja bi mi omogućila da ponudim koliko-toliko valjanu analizu vladajućih vrednosti u vreme Kraljevine, tj. da uporedim relevantne dimenzije tadašnje društvene i lične svesti (potrebe, percepcije, stavove, životne orijentacije...), i sa dimenzijama svesti iz doba samoupravljanja, i sa dimenzijama svesti koja nas karakteriše poslednjih nekoliko decenija.

Nakon 1945, u skladu sa opštim pogledom na raniji 'truli kapitalizam', komunisti su išli sa maksimama da smo svi jednaki i da sve moraju nanovo izgraditi. Nije bilo uputno tražiti razlike ni na individualnom ni na kolektivnom nivou, znači, ni među pojedincima ni među narodima odnosno republikama. U okrilju jedne ideologije, oko koje nije moglo biti spora, bilo je nezamislivo sagledavati u čemu smo u pogledu svesti iz ranijeg perioda bili zakočeni u sebi a u čemu jedni prema drugima. Problem je što ni danas nismo puno odmakli: malo šta mladi znaju o vrednostima iz vremena samoupravnog socijalizma. Ne znaju da smo bili velika i prosperitetna zemlja i da nam je u brojnim domenima života bilo bolje nego danas. Ne znaju u čemu smo bili konfliktno društvo, kakve napetosti smo imali na spoljnim granicama, kakvu ulogu su imali zapadni centri moći u rasturu Jugoslavije, ne znaju još mnogo toga.

Da u vreme kad je počela izgradnja samoupravnog socijalizma nisu tako snažno iz socijalne memorije potisnute vrednosti iz Kraljevine Jugoslavije, sve zemlje nastale nakon raspada Titove Jugoslavije imale bi kudikamo manje problema u praksi društvenog oporavka nakon ratova 1990-ih. Da su se koliko-toliko naslonile na praksu iz tog vremena, ne bi više od dve decenije imale praksu kakvu imaju: vladajuće stranke poput Komunističke partije postavljaju se kao jedina pravoverna snaga društva; svuda se desila pljačkaška privatizacija društvene imovine; kod izgradnje sistema obrazovanja 'otkrivamo Ameriku' pa o dualnom obrazovanju, o platnim razredima prosvetara... govorimo kao da to na ovim prostorima nikad nije postojalo. Mladi ljudi u ovdašnjim zemljama ne znaju da su književnici u vreme monarhije (Krlježa, Andrić, Rakić...) u Evropi značili više nego književnici iz vremena samoupravnog socijalizma, pogotovo više nego književnici danas. Ne znaju ni to da putevi droge na ovom delu Balkana nisu nešto novo, tj. da su postojali i to u relativno davno vreme. Da ovde sve vreme samoupravnog socijalizma nisu tinjali nacionalizmi iz 20-ih i 30-ih godina prošlog

veka, na šta bi se oslonili spoljni centri moći kad su počeli da preuređuju odnose među bivšim jugoslovenskim narodima, kad su 1990-ih relativno lako Jugoslaviju rascepkali na nekoliko nacionalnih država.

Tragovi vrednosti iz doba samoupravnog socijalizma

Identifikacija loših i dobrih dimenzija psihologije ponašanja pojedinaca, grupa i naroda u jednoj epohi, najbolja je podloga za valjan odabir dimenzija psihologije ponašanja koje treba razvijati u narednoj epohi.

Zašto ću se posebno baviti vrednostima u doba samoupravljanja? Već sam ukazao u kom smislu događaji koji su se dešavali u ranijim epohama utiču na današnje ponašanje pojedinaca, grupa i naroda. Pošto u fokusu proučavanja dominantno mesto ima psihologija stradanja ovdašnjih naroda tokom poslednje tri decenije, razumljivo je da ću najšire osvetliti prirodu uticaja prakse koja je tekla nekoliko decenija ispred tog perioda. To zato što sam čvrst u uverenju da praksa samoupravnog socijalizma, u odnosu na praksu iz ranijih vremena, ima snažniji uticaj na svest i obrasce društvenog ponašanja kakve na bivšem jugoslovenskom prostoru susrećemo danas. Uz navedene, dodatno su važna još dva iskustvena elementa, prvi, o značaju vrednosti iz tog perioda mogu da govorim jer sam nekoliko decenija proučavao njihove psihološke aspekte i, drugi, još važniji, reč je epohi iz koje značajan procenat ljudi i dan-danas, tri decenije posle, nosi te vrednosti, s tim što ih jedni negiraju a drugi, mnogo ređi, neskriveno čuvaju kao 'stare dobre vrednosti'.⁶

Kad nisu u zajednici, jugoslovenskim narodima je karakteristično da se nadmeću i brane uz pomoć vlastitih razvojnih dometa u dalekoj prošlosti, znači, u vremenima 'kad su bili neko i nešto'. Identifikacija sa ranijim vrednostima čini im se mnogo važnijom od potrebe da sagledaju kakvi su bili dok su funkcionisali

⁶ Iz rasprave koja sledi čitalac će uvideti da spadam među one koji su taj model upravljanja preduzećima opažali i opažaju kao ljudskiji od modela upravljanja firmama u kontekstu demokratije liberalnog kapitalizma kojom se Amerikanci toliko diče. Razume se, takav pogled je održiv kad se zanemare i negativni spoljni uticaji i unutrašnje zloupotrebe od strane uticajnih nacionalno isključivih pojedinaca i grupa.